

Interpretativne aporije bosanskohercegovačke historiografije

Srećko M. Džaja

Povjesničar u mirovini, München
gsm.dzaja@freenet.de

Sažetak: Na dosadašnjim konferencijama u Sarajevu o BiH u historiografiji, uz *case studies*, prisutna je i tema interpretiranja BiH kao jedne cjeline. Pri tome se interpretacije bošnjačke, hrvatske i srpske historiografije međusobno toliko razlikuju da predstavljaju prave interpretativne aporije, posebno kada je u pitanju kontinuitet sa srednjim vijekom.

Pripadnici bošnjačke historiografske tradicije rado govore o BiH kao državi i historijskom identitetu BiH u jednini, više posvećuju pozornosti onome što smatraju zajedničkim za cjelokupno bh. pučanstvo, a međusobne razlike pokušavaju interpretirati kao sekundarne, odnosno manje relevantne pojave.

U srpskom nacionalnom narativu BiH nije *cjelina* za sebe nego samo *dio* srpskog političkog i kulturološkog prostora odnosno samo jedna od srpskih zemalja. Slično je BiH pozicionirana i u hrvatskom nacionalnom narativu, dakako s hrvatskim političkim i kulturološkim predznakom. Uz to treba primijetiti da je hrvatski narativ pod udarom povijesnih zbivanja izgubio na rezolutnosti u proglašavanju BiH hrvatskom zemljom i da je u historiografiji bosanskih franjevac prisutna svijest o dvojnosti identiteta bh. Hrvata, naime svijest o BiH kao vlastitoj izvornoj domovini i svijest o istodobnoj pripadnosti hrvatskoj kulturi.

Da bi se prevladale te aporije i otvorio put prema historiografskom *znanstvenom diskursu* u svom prilogu autor naglašava potrebu sustavnog istraživanja bosanskoga srednjovjekovlja i uspoređivanje bosanske srednjovjekovne paradigme s osmanskom paradigmom na institucionalnoj, demografskoj i kulturološkoj razini. Dosadašnji istraživački pristupi još su uvijek parcijalni a interpretacije opterećene pretjeranim spekulacijama.

Ključne riječi: bilanciranja bh. historiografije, historijske paradigme, nacionalni narativi, problemi kontinuiteta i diskontinuiteta, interpretativne aporije, znanstveni diskurs

Uvod

Praksa bilanciranja bh. historiografije, uvedena u vremenu kada je BiH bila u sastavu SFRJ kao jedna od šest federalnih socijalističkih republika, nastavljena je i nakon raspada Jugoslavije i konstituiranja BiH kao zasebne međunarodno priznate države.

Na skupovima, odnosno konferencijama o tome, analizirani su kvantitativno i kvalitativno razni segmenti bh. historiografske produkcije. Bilo je

riječi o stanju istraživačkih institucija, porijeklu i dostupnosti arhivske građe, o količini i znanstvenom karakteru objavljenih radova i njihovoj ideološkoj usmjerenosti. Drugim riječima, te su se konferencije bavile bh. historiografijom ne samo kao znanstvenim istraživanjem i opisom pojedinih povijesnih segmenata nego i pitanjem interpretacije bh. povijesti kao cjeline, što, dakako, neminovno uključuje rezultate pojedinih istraživanja, ali ih i nadilazi potrebom i potragom za razumijevanjem BiH kao povijesne platforme s različitim sadržajima. U fokusu ovoga priloga stoji pitanje na koje se aspekte postavljalo težište i do kakvih interpretativnih pomaka je došlo koncem 20. i početkom 21. st.

U socijalističkom razdoblju bh. povijesti, dakle prije raspada Jugoslavije, interpretativni duktus bio je postavljen na pisanje sinteze povijesti bh. naroda i nacionalnih manjina koje žive u današnjoj BiH, tj. Srba, Hrvata i Bošnjaka te nacionalnih manjina Židova i ostalih. To je bila dominantna tema skupa održanog u Sarajevu 11. i 12. II. 1982. pod nazivom *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* a pod vodstvom ANUBiH.¹

Dok su se pojedini referenti bavili pojedinim aspektima ili pojedinim razdobljima bh. povijesti, u diskusijama je posebno isticana potreba pisanja historije naroda BiH. Postavljana su pitanja: kako je stalo s tim projektom, zašto rad na njemu teče sporije negoli se očekivalo i gdje leže glavne poteškoće?

Arheolog i povjesničar Alojz Benac (1914–1992) tome problemu dao je, u tadašnjem političkom okviru, sljedeću formulaciju:

Sasvim je razumljivo da je i dosta teško napisati tu Istoriju, i to iz dva osnovna razloga: prvo, Bosna i Hercegovina nije imala državni kontinuitet i, drugo, u njoj žive tri naroda, od kojih su dva dijelovi matičnih naroda u drugim republikama [Jugoslavije], dok pitanje geneze muslimanskog naroda nije još iskristalisano. Prema tome, ima dosta problema koji otežavaju dovršenje ovoga djela.²

Tome Benčevu viđenju stvari osmanist Branislav Đurđev (1908–1993) pridodao je političku opservaciju, naime, da se: “dosta lako organizujemo kad treba raditi na istorijama pojedinih naroda, ali se teško organizujemo kad treba raditi na Istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije”, misleći pri tome, dakako, i na historiju bh. narodâ. Kao psihološko objašnjenje za tu pojavu Đurđev je naveo duboko ukorijenjenu epsku tradiciju “da hvali svoje heroje, da ističe svoja dostignuća nipodaštavajući susjedova”.³

¹ Filipović, 1983.

² *Ibid.*: 123-124.

³ *Ibid.*: 125.

Bilo kako bilo, u socijalističkom razdoblju nije napisana povijesna sinteza BiH i njezinih naroda. Nakon krvavoga raspada Jugoslavije i uspostave Daytonске Bosne i Hercegovine promijenila se politička paradigma pa su se s njom pomakla i interpretativna težišta u bh. historiografiji.

Bošnjačka historiografija nakon raspada Jugoslavije

Sljedeće bilanciranje organizirala je opet ANUBiH u Sarajevu 30. i 31. oktobra 2001. pod naslovom *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000*. Dvije godine kasnije izišao je i zbornik,⁴ u kojemu je objavljeno 17 referata sa spomenutog skupa. Referati se bave svim razdobljima bh. povijesti. Jedni su *case studies* o pojedinim pitanjima ili razdobljima, a drugi su fokusirani na problematiku interpretiranja. Urednici zbornika u svome *Predgovoru*⁵ svraćaju pozornost na neujednačenost pojedinih referata “kako s obzirom na temu skupa, tako i na elaboraciju”, što i ne začuđuje uzmemo li u obzir činjenicu da je u tome kriznom razdoblju domaća i strana publicistika dosegla nepregledne dimenzije i da je gotovo zagušila glasove seriozne historiografije.

Enver Redžić (1915–2009), jedan od doajena bh. historiografije, najprije kao povjesničar marksističko-socijalističkog usmjerenja, a nakon sloma socijalističke Jugoslavije kao povjesničar koji se pridružio bošnjačkom trendu u tumačenju bh. povijesti, svoje izlaganje o BiH u posljednjem desetljeću 20. st. zaključio je tezom:

Bosna jest dugovječna pojava, jedna od najstarijih država na prostoru koji je Istok Zapada a Zapad Istoka, ali njena starost nije znak i imperativ da joj je došlo vrijeme smrti, već je dugovječnost dokaz njene istorijske korjenitosti, razloga i sposobnosti da svojom prirodom i egzistencijom svjedoči razumijevanje zakonitosti istorije.⁶

Time je povjesničar Redžić pomakao interpretativno težište bh. historiografije s istraživanja i pisanja povijesne sinteze triju bh. konstitutivnih naroda na BiH kao političku i kulturološku pojavu *dugoga trajanja*.

Taj se trend u bošnjačkoj historiografiji nastavio i produbio i u prvim desetljećima 21. st. Naime, sljedeći skup koji je organizirao Institut za istoriju u Sarajevu 25. i 26. septembra 2009. održan je pod nazivom *Identitet Bosne i*

⁴ Redžić, 2003.

⁵ *Ibid.*: 5.

⁶ *Ibid.*: 11.

Hercegovine kroz historiju. O njemu je 2011. objavljen zbornik u 2 sveska.⁷ U Predgovoru toga zbornika direktor Instituta Husnija Kamberović problematiku interpretiranja bh. povijesti predstavio je ovako:

Gljučno pitanje od kojega smo krenuli prilikom pripreme konferencije i ovoga zbornika uglavnom se svodilo na to da li pažnju usmjeriti na raspravu o *identitetu* Bosne i Hercegovine ili o *identitetima* [kurziv S. M. Džaja] u Bosni i Hercegovini. Dakako, smatrali smo da treba govoriti i o jednom i o drugom, kako bi se na kraju moglo razumjeti šta je Bosna i Hercegovina bila tokom povijesti i šta ona danas jeste.

Tome svojem iskazu Kamberović je pridodao sljedeći apel:

Vrijeme je da se konačno odbace pristupi koji govore *isključivo* [kurziv S. M. Džaja] o diskontinuitetima u bosanskohercegovačkoj povijesti, kao i teze o Bosni i Hercegovini kao “povijesnom krajoliku”, a ne zasebnoj državi i društvu.⁸

Zaustavimo li se za trenutak na ovome Kamberovićevu iskazu, onda možemo lako uočiti dvije stvari. U prvom dijelu iskaza Kamberović je naćeo identitarnu dilemu: da, naime, historijskom identitetu BiH treba pristupati i u jednini i u množini, tj. na jednoj strani promatrati BiH kao cjelinu, a na drugoj kao kompozit sastavljen od kulturološki razlićitih dijelova. U drugom dijelu svojega iskaza kolega Kamberović je sažeto iznio vlastito stajalište prema temeljnim pitanjima povijesti BiH, naime prema problemu kontinuiteta i diskontinuiteta bh. povijesti te politićkom statusu BiH kroz povijest. Pri tome je postavio u fokus kontinuitet bh. povijesti suprotstavljajući se onim historiografskim pristupima koji bi govorili “*isključivo* o diskontinuitetu” i BiH kao *povijesnom krajoliku*, a ne zasebnoj državi i društvu.

S obzirom na drugi dio Kamberovićeva iskaza bit ću slobodan primijetiti da mi nije poznat nijedan povjesničar koji bi govorio “*isključivo*” o diskontinuitetima u bh. povijesti. Što se tiće historiografske kategorije *povijesni krajolik*, koliko mi je poznato, dosada sam taj pojam na BiH primijenio samo ja.⁹

Povijesni krajolik kao historiografski pojam 20. st., ni u mojoj primjeni niti u historiografskoj produkciji inaće, ne stoji u opoziciji prema pojmu države, odnosno državnosti. Stručni leksikoni i drugi tekstovi tu kategoriju primjenjuju na prirodnim uvjetima uokvirene regije u njihovu povijesnom trajanju, apstrahirajući pri tome od politićkih promjena tijekom vremena i stavljajući naglasak na svijest njezinih stanovnika o pripadnosti dotićnoj zemlji bez

⁷ Kamberović, 2011a.

⁸ Kamberović, 2011b: I, 7.

⁹ Džaja, 1999: 11.

obzira na međusobne veće ili manje razlike. Čini se da ni Kamberović nije daleko od kategorije povijesnoga krajolika, jer u svojem referatu s kojim je nastupio na spomenutom skupu za BiH upotrebljava kategoriju “regionalni identitetski subjekt” naglašavajući pri tome “neprekinuti povijesni identitet” BiH.¹⁰

Drugim riječima, pretpostavljam da se možemo složiti na tezi da je BiH kroz svoju povijest uvijek bila *povijesni krajolik*, ali je sporno na koja razdoblja bh. povijesti možemo primijeniti kategoriju države, a na koja ne možemo, nego umjesto toga neku drugu političku kategoriju.

Na to pitanje bh. nacionalni narativi do danas imaju različita polazišta i daju različite odgovore. To je uočljivo i na pojedinim referatima spomenutoga zbornika o povijesnom identitetu BiH.

Referenti koji pripadaju bošnjačkoj historiografskoj tradiciji rado govore o historijskom identitetu BiH u jednini, više posvećuju pozornosti onome što bi imalo biti zajedničko za cjelokupno bh. pučanstvo, a međusobne razlike pokušavaju interpretirati kao sekundarne, odnosno manje relevantne pojave.

Tako referentica Ema Neimarlija uspoređuje kulturološki profil BiH s kulturološkim profilom Istre pa zastupa sljedeću tezu:

Iako bi se *istarska multikulturalnost* i *bosanskohercegovački pluralitet* [sic! kurz. S. M. Dž.] na prvi pogled mogli učiniti istim, ipak je istarska multikulturalnost izražena hrvatskom, slovenskom i italijanskom nacionalnom komponentom, dok se u Bosni i Hercegovini pluralitet isključivo bazira na jednoj vjerskoj različitosti.¹¹

U ovoj smo tezi suočeni na jednoj strani s aporijom da li se razlike između Bošnjaka te bh. Hrvata i Srba baziraju isključivo na različitoj vjerskoj pripadnosti ili pak da svaka od tih grupa, uz to, ima i druge različite tradicije i memorira ih na različit način; na drugoj strani aporija je u poimanju religije. Svi oni koji promatraju religiju kao skup dogmatskih predodžbi i ništa više, zaboravljaju da je religija uz to i socijalna pojava koja se reflektira u svim segmentima života: u jeziku, arhitekturi, svijesti o vlastitoj kulturnoj pripadnosti, načinu memoriranja prošlosti etc.

Kada je u pitanju bošnjačko shvaćanje povijesnoga identiteta BiH na ovom mjestu navest ću još i stajalište referenta Adiba Đozića. Đozić u svojem referatu pod naslovom *Bošnjačka otvorenost za druge i drugačije – bitna karakteristika bosanskog identiteta*¹² govori o bosanskom duhu kao pojavi

¹⁰ Kamberović, 2011b: I, 16-17.

¹¹ Neimarlija, 2011: I, 184.

¹² Đozić, 2011.

sui generis kojemu odgovara pojam *drugi i drugačiji*, a ne pojam *manjine*. U ovom kontekstu nije jasno suprotstavljanje pojmova *drugi i drugačiji* pojmu *manjine*, jer nisu u pitanju parlamentarne većine i manjine pri glasovanju, nego etničke manjine, koje kao takve *eo ipso* nose u sebi kategoriju *drugi i drugačiji*.

Hrvatska i srpska historiografija

Druga dva konstitutivna naroda u BiH – Hrvati i Srbi – svoj povijesni identitet ne zatvaraju u okvire BiH, nego ističu trajnu kulturološku komunikaciju s hrvatskim, odnosno srpskim kulturološkim prostorom kao bitnu sastavnicu svojega etničkog identiteta.

Srpsko stajalište našlo je vrlo jasan izraz u referatu Sonje Dujmović. Prebiranje po shvaćanju povijesnog identiteta bh. Srba autorica je zaključila sljedećom tezom:

Nacionalni identiteti koji poriču teritorijalne granice, pa i srpski nacionalni identitet u razmatranom periodu, bili su moćniji i natkriljujući nad identitetom Bosne i Hercegovine kao *teritorijalne konstrukcije* [kurz. S. M. Dž.] višenacionalnog zajedništva. Identitet Bosne i Hercegovine kao državno-pravni okvir nije očigledno imao specifično mjesto u formiranju srpskog nacionalnog identiteta, on je faktor nezavisan od već postojećeg nacionalnog. Bosanskohercegovačka istorijska praksa pokazuje da izgradnje lojalnosti prema državnosti BiH do 1941. nije bilo, pri čemu se misli na plansku političku (demokratsku), socijalnu, kulturnu i obrazovanu sistematsku akciju koja bi bila natkriljujuća nad već postojećim snažnim religioznim i nacionalnim identitetima.¹³

Zainteresiran za primat povijesnoga identiteta BiH kao cjeline, već spomenuti bošnjački povjesničar Husnija Kamberović u svojem citiranom referatu poistovjetio je srpsko s hrvatskim shvaćanjem povijesnog identiteta BiH i ta shvaćanja sažeo na iskaz da u srpskoj i hrvatskoj percepciji BiH “nije središte niti izvor nikakvog regionalnog ili državnog identiteta nego *središnji dio njihovog nacionalnog prostora*” [kurz. S. M. Dž.].

Za tvrdnju o BiH kao *središnjem srpskom nacionalnom prostoru* stvarno se mogu naći potvrde u spisima uglednih srpskih intelektualaca, kao npr. kod etnologa i povjesničara Jovana Cvijića (1865–1927) u brošuri *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* (Beograd 1908).

¹³ Dujmović, 2011: I, 50-51.

Što se tiče hrvatskih i velikohrvatskih povijesnih percepcija BiH, one se ne poklapaju sa srpskim. Jer ni u najekstremnijim velikohrvatskim percepcijama o Velikoj Hrvatskoj do Drine, BiH nikada nije *središnja regija* hrvatskoga kulturnoga i političkog prostora, kao što je to u Cvijićevu slučaju. Osim toga, kod bh. Hrvata postoji stanovito kolebanje između *bosnocentrizma* i *kroatocentrizma*, posebno među bosanskim franjevcima. Za bosanske franjevce su jednako važne obje komponente: Bosna kao zavičaj i domovina, ali isto tako kulturna povezanost s drugim regijama hrvatskoga kulturnog prostora.¹⁴ Taj dualitet bh. Hrvata jedna je od tema koja zaslužuje ozbiljan historiografski diskurs.

Stogodišnjica sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda bila je prilika za razne refleksije o tome događaju koji je bacio svoju sjenu na cijelo 20. st. Reprezentativna publikacija o tome je zbornik *Sarajevski dugi pucnjevi 1914. Događaj – narativ – pamćenje* – objavljen u bosanskom izdanju 2015. i višejezičnom međunarodnom izdanju 2016.¹⁵

U fokusu refleksija stoji labava organizacija pod imenom Mlada Bosna, kojoj su pripadali mladi sarajevski atentatori i napajali se njezinim idejnim svijetom. U referatima se reflektira vrlo složen idejni i povijesni kontekst. Kada je u pitanju povijesni kontekst koji je nadahnjivao mlade atentatore, posebno su interesantne refleksije srpskog etnologa i antropologa Ivana Čolovića (*1938) u referatu pod naslovom *Sarajevski atentat i kosovski mit*.¹⁶ Nakon što se kritički pozabavio tezom Vladimira Dedijera, opširno razrađenom u monografiji *Sarajevo 1914.* (objavljeno 1966), o mladobosancima kao idejnim potomcima kosovskih junaka i balkanskih hajduka, konstatirao je da se mladobosance stavljalno u razne ideološke kontekste – već prema političkom stanju stvari, sad u velikosrpski s kosovskim mitom kao historijskom idejom-vodiljom, sad opet u jugoslavistički s revolucionarno-socijalističkim motivima. Te kontekste i njihovu suvremenu primjenu na *haške* i druge zatvo-renike Čolović ironizira primjedbom da su “mnogo uvjerljivije priče i slike koje Principa i drugove prikazuju u ‘formatu’ mita o emancipatorskoj kulturi mladih, kao malo opasnije preteče buntovnih rokera ili pankera”.¹⁷

U okviru vlastitih istraživanja bh. povijesti došao sam do zaključka da se idejni svijet mladobosanaca napajao iz različitih izvora: iz kosovskog mita, velikosrpskih i mutnih jugoslavističkih predodžbi, ali i iz suvremenih

¹⁴ O srpskom i hrvatskom povijesnom odnosu prema BiH Džaja, 2003: 39-66. U engleskom prijevodu sa skraćenim bilješkama 2005.

¹⁵ Preljević i Ruthner, 2016.

¹⁶ Čolović, 2016. Opširnije u monografiji istoga autora *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Biblioteka XX veka, Beograd 2016.

¹⁷ Čolović, 2016: 76.

literarnih tradicija europskog pokreta mladih (Mlada Italija etc.) i atentata ruskih socijalnih revolucionara.¹⁸

Kao što se povijest mladobosanaca ne da atribuirati isključivo jednoj povijesnoj i mitskoj tradiciji niti staviti u bilo koji najnoviji politički okvir, tako se ni interpretacija bh. povijesti ne da zatvoriti niti u jedan povijesni nacionalni narativ, iako se to u naše vrijeme grčevito pokušava i pri tome na nekompetentan način zabacuju drugačija stajališta.

Interpretativne aporije i znanstveni diskurs

Izlaz iz interpretativnih aporija bh. povijesti ipak je moguć, i to kroz sustavno i precizno opisivanje pojedinih razdoblja i njihovo međusobno uspoređivanje na temelju znanstveno obrađenih povijesnih podataka. Samo se tako da odstraniti štetni korov neobuzdanih spekulacija, koje su se nagomilale posebno oko bosanskog srednjovjekovlja.

U sadašnjem vremenu vjerojatno je najteže, ali i najaktualnije sustavno istraživanje bh. srednjovjekovne povijesne paradigme i njezino uspoređivanje s osmanskim paradigmom; drugim riječima, istraživanje kontinuiteta i diskontinuiteta između srednjovjekovlja i osmanskog razdoblja, što bi pomoglo rješenju i suvremenih političkih dilema.

Ta je tema po naravi višeslojna. Od posebne važnosti bila bi pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta na *institucionalnoj*, *kulturološkoj* i *demografskoj* razini. Dakako, time se bavila i dosadašnja historiografija, ali je sustavna elaboracija sve do početka 21. stoljeća izostala. Umjesto toga, pokušalo se ta dva razdoblja, odnosno te dvije međusobno različite paradigme premostiti spekulacijama, posebno spekulacijama o kontinuitetu između srednjovjekovne *Crkve bosanske*, spekulativno proglašene bogumilskom sektom, i islama u BiH.¹⁹

Na prijelazu iz 20. u 21. st. zapaža se vrlo pozitivan zaokret među bošnjačkim povjesničarima srednje i mlađe generacije. Umjesto otrcanih spekulacija o bogumilstvu i njegovu kontinuitetu s islamom, pojavila se na historiografskoj sceni grupa istraživača – kvalificiranih medijevista, koji sustavno

¹⁸ Džaja, 2002: 230-236.

¹⁹ U najnovije vrijeme tezu o bogumilskom karakteru Crkve bosanske pokušava se supstituirati tezom o Crkvi bosanskoj kao mističnoj zajednici, čiji bi misticizam imao biti vrlo blizak bosanskom islamu (Dardagan 2019). Ali izvori na koje se autor poziva kada je u pitanju Crkva bosanska (simboli i zapisi na stećcima, srednjovjekovni biblijski rukopisi, povelje i drugi kraći zapisi) daju se jednako interpretirati u duhu katoličke i pravoslavne dogmatike. Mistici su u jednoj religioznoj zajednici usporedivi s pjesnicima u jednoj književnosti, dakle oni su pojedinci s individualnim doživljavanjem Boga. Nažalost, nije nam tradirano nijedno ime i nijedan mistični spis Crkve bosanske, pa se o njezinim misticima i misticizmu može samo spekulirati.

istražuju povijesnu građu Dubrovačkog arhiva, ali i druge povijesne izvore, kao što su sfragistika, odnosno heraldika, te razni zapisi o BiH u europskoj historiografiji. Od imena na ovom mjestu bit će slobodan spomenuti Esada Kurtovića i Emira O. Filipovića te Amera Sulejmanagića, koji se posebno odlikuju sustavnim elaboriranjem bh. srednjovjekovlja.

Posebno je ohrabrujući interes sadašnjih bošnjačkih povjesničara za bosansku heraldiku, jer će rezultati toga istraživanja pružiti dio odgovora na pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta na institucionalnoj razini. Naime, apstrahiramo li od rijetkih izuzetaka, islamska aristokracija u Osmanskom carstvu nije upotrebljavala niti njegovala heraldičke simbole. Dosada poznati izuzetak je islamizirano plemstvo na otoku Cipru, koje je i nakon prelaska na islam njegovalo heraldičku tradiciju.²⁰

Problem kontinuiteta i diskontinuiteta između bosanskog srednjovjekovlja i osmanskog razdoblja na kulturološkoj razini još je složeniji negoli na institucionalnoj razini. Tu se postavljaju pitanja kada su se pojedine etničke grupe oprostile s kulturom srednjovjekovnih stećaka, tko se i dokada služio bosaničkim pismom te kako je i u kojoj mjeri memorirano bosansko srednjovjekovlje u pučkoj kulturi?

Baveći se političkom i socijalnom poviješću posebno osmanskoga razdoblja problemi demografskih promjena te sličnosti i razlike između kulturne produkcije pojedinih bh. etnija sve su više izbijale u prvi plan. Odgovore na ta pitanja tražio sam u analizi odgovarajućih povijesnih dokumenata, ukoliko mi je omogućivala moja vlastita stručna kompetentnost, a ukoliko moja kompetentnost nije bila dostatna (npr. u analizi osmanskih izvora), potražio sam pomoć kod priznatih stručnjaka i kritički prihvaćao njihove rezultate.

S takvim *backgroundom* o problemu kulturološkog kontinuiteta između bosanskog srednjovjekovlja i osmanskoga razdoblja došao sam do sljedećih teza ili, strožije rečeno, hipoteza, koje bi daljnja istraživanja trebala provjeriti, tj. korigirati, odnosno potvrditi i nadopuniti.²¹

Tako, kada je u pitanju kultura stećaka, islamizirano se pučanstvo oprostilo od reminiscencije na stećke polovicom 16. st., srpsko pravoslavno u 18. st., a katoličko je njegovalo ovu sepulkralnu tradiciju, tijekom vremena dakako u sve skromnijim oblicima, do početka 20. st.

Kada je u pitanju upotreba zapadne ćirilice ili *bosanice*, konstatirao sam da to pismo ne pripada kulturnom fondu Srpske pravoslavne crkve i da se pojava toga pisma među pravoslavcima da istumačiti angažiranjem katolika

²⁰ V. Džaja, 1999: 178, bilj. 94.

²¹ O tome sažeto Džaja, 2015: 289-291.

kao klesara ili pisara u stanovitim prilikama. U svakom slučaju treba voditi računa o razlikovanju između odašiljatelja i pisara kada su u pitanju takvi tekstovi.

Slično je stanje s bosaničkim pismom među islamiziranim pučanstvom. Svoje bosanske tekstove to je pučanstvo već na prijelazu iz 15. u 16. st. počelo pisati *arabicom*, tj. za bošnjačke potrebe prilagođenim arapskim pismom (*alhamijado* književnost). Postavlja se pitanje kada se islamizirano pučanstvo prestalo služiti bosanicom? Prisutnost toga pisma u tzv. krajiškoj epistolografiji, koja je bila živa osobito tijekom 17. st., ne može služiti kao pouzdan dokaz, jer se i tu postavlja pitanje razlikovanja između odašiljatelja i pisara tih pisama.

Što se tiče bh. katoličkog pučanstva tu je, kada je u pitanju bosanica, situacija jasna. Bosanica je među bh. Hrvatima kao rukopis i kao tiskana knjiga intenzivno živjela do početka 19. st.

Pri daljnjem istraživanju toga pisma posebno bi bilo potrebno istražiti odnose između bosanske i *dubrovačke bosanice*. Jer sa svojim balkanskim zaleđem Dubrovnik je tim pismom intenzivno komunicirao kako u srednjem vijeku tako i u osmanskome razdoblju. Nažalost, ta korespondencija još uvijek čeka na sustavnu grafijsku i jezičnu obradu.

Isto je stalo s istraživanjem bh. povijesne terminologije. Mi još ne raspoložemo sa sustavnijim istraživanjem pojmova kao što su *Bošnjanim*, *Bošnjak* i *Bosanac*. Za pojam Bošnjanim znamo da pripada srednjovjekovlju, a oblici Bošnjak i Bosanac su jezične pojave kasnijih razdoblja bh. povijesti.²²

Na području katoličke crkvene povijesti često se ne razlikuje pojmove *vikarija* i *vikarijat*. Jasno razlikovanje je potrebno jer se pojmom *vikarija* pokriva institucija bosanskih franjevaca osnovana 1339./40. te 1517. podignuta na rang *provincije*, a pojam *vikarijat*, odnosno *apostolski vikarijat*, osnovan je 1735. kao provizorni nadomjestak za biskupije na bh. teritoriju koje su zbrisala ratna razaranja u minulim stoljećima.

Kada su u pitanju osmanski izvori, prije svega poreski defteri, potrebno je historiografsko preciziranje njihove terminologije, da se ne bi i dalje pokušavalo npr. u imenu *Bogumil*, koje nije ništa drugo negoli slavenski prijevod grčkog imena *Teofil*, diletantski otkrivati navodnu pripadnost bogumilskoj sekti.

Posebno je intrigantna upotreba pojma *turčin* kroz povijest. Tu riječ susrećemo u različitim povijesnim izvorima i u različitim značenjima.

²² V. Džaja, 2008: 143-167.

Zaključak

Zadatak je, dakle, historiografije da historijska značenja pojedinih pojmova jasno opiše navodeći izvorne citate za pojedina značenja. Takvi bi nas radovi oslobađali od neobuzdanih spekulacija i štetnih nesporazuma.

Uz povijesne promjene na institucionalnoj i kulturološkoj razini jednako je važna i historioografska obrada demografskih promjena, posebno useljavanja i iseljavanja i, dakako, islamizacije i drugih vjerskih prelazaka. U nacionalnim narativima taj je aspekt još uvijek samo marginalno prisutan. Ukoliko se o demografskim promjenama govori, onda se prstom pokazuje na doseljavanja drugih, a ne pripadnika vlastite etnije.

Demografska pitanja su jedan od najvažnijih aspekata bh. povijesti i za njihovo rješavanje potrebna su kritička istraživanja svih dostupnih izvora – osmanskih i neosmanskih – konkretno, osmanskih deftera, izvještaja bosanskih apostolskih vikara koje su oni slali u Rim te putopisa stranih putnika i diplomatskih izvješća.

Dakle, da bi bh. historiografija bila i ostala povijesna znanost, umjesto ponavljanja velikim dijelom nekritičkih nacionalnih narativa, potrebno je kritičko preispitivanje svih povijesnih izvora o BiH. Ti su izvori kulturološki raznoliki i, nažalost, rijetki te u svojim iskazima često vrlo škrti, posebno kada je u pitanju bosansko srednjovjekovlje. BiH ne raspolaže arhivskim trezorima kao npr. susjedni Dubrovnik, a česte demografske promjene osakatile su povijesnu memoriju i na pučkoj razini, pa su uspomene na prošlost, posebno na srednji vijek, vrlo blijede ili pak vrlo maštovite. To je izvorište interpretativnih aporija bh. historiografije koje se daju riješiti samo točnom analizom sačuvanih historijskih izvora i znanstveno utemeljenim diskursima. U tome je i smisao ovakvih konferencija!

Die interpretativen Aporien der bosnisch-herzegowinischen Geschichtsschreibung

Conclusion

Auf den bisherigen Konferenzen in Sarajevo über das Thema Bosnien-Herzegowina in der Geschichtsschreibung wurden nicht nur zahlreiche *case studies* vorgelegt, sondern auch Bosnien-Herzegowina als eine historische Ganzheit behandelt. Die nationalen Narrative der Bosniaken, Kroaten und Serben schlugen dabei untereinander konträre Wege ein.

Die bosniakischen Interpreten der bosnischen Geschichte sprechen gerne von der Staatlichkeit Bosnien-Herzegowinas sowie seiner historischen Identität im Singular. Dabei widmen sie mehr Aufmerksamkeit jenen Aspekten, welche allen bosnisch-herzegowinischen Bewohnern gemeinsam sein sollten; die gegenseitigen Unterschiede finden sie dagegen gering und interpretieren diese als sekundäre bzw. wenig bedeutsame Erscheinungen.

In dem serbischen nationalen Narrativ ist, ganz im Gegenteil, Bosnien-Herzegowina keine historische Ganzheit für sich, sondern nur ein Bestandteil des serbischen politischen und kulturellen Raumes bzw. bloß eines der serbischen historischen Länder.

Der serbischen Auffassung ähnlich ist Bosnien-Herzegowina auch im kroatischen nationalen Narrativ positioniert, selbstverständlich mit kroatischen politischen und kulturellen Merkmalen. Allerdings hat die kroatische Inanspruchnahme Bosnien-Herzegowinas als ein kroatisches historisches Land inzwischen an der Resoluteit verloren. Dies geschah unter dem Druck historischer Ereignisse, durch die das kroatische Element hohe zahlenmäßige Verluste einbüßte. Außerdem kompliziert sich der Status der bosnisch-herzegowinischen Kroaten durch ihre doppelte Identität: einmal durch das Bewußtsein von Bosnien-Herzegowina als eigene ursprüngliche Heimat – belegt im Schrifttum der bosnischen Franziskaner vom Mittelalter bis heute – und, zum zweiten, durch die Zugehörigkeit zum kroatischen Kulturkreis. Diese Dualität dürfte eine Folge der 400-jährigen osmanischen Eroberungs-, Siedlungs- und Religionspolitik sein.

Die interpretativen Aporien, welche in untereinander konträren sowie weitgehend spekulativ angelegten nationalen Narrativen wurzeln, ließen sich, nach der Auffassung des Autors dieses Beitrages, durch einen wissenschaftlichen Diskurs überwinden. Konkret erfordert dies eine eingehende Vergleichung des bosnischen mittelalterlichen Paradigmas mit dem darauffolgenden osmanischen Paradigma, u. zw. auf institutioneller, demographischer und kultureller Ebene. In der bisherigen Geschichtsschreibung wurde dieser Aspekt der bosnisch-herzegowinischen Geschichte lediglich partiell und sehr spekulativ behandelt.

Literatura

Čolović, I. (2016) Sarajevski atentat i kosovski mit, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.), *The Long Shots of Sarajevo, 1914: Ereignis – Narrativ – Gedächtnis* (59-79), Narr Francke Attempto, Tübingen.

Dardogan, A. (2019) Zašto Crkva bosanska nije bila Bogomilska? Kr'rstjani (mistici) vs Bogomili (dualisti), *Bosna Franciscana* 27 (50), Sarajevo, 175-192. ISSN 1330-7487.

- Dujmović, S. (2011) "Bosna i Hercegovina ne može da živi ni da umre". Situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine), u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 1* (19-52), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Džaja, S. M. (1999) *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko radoblje 1463.–1804.*, ZIRAL, Mostar.
- Džaja, S. M. (2002) *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Intelligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar – Zagreb.
- Džaja, S. M. (2003) Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi, Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova* (39-66), Posebna izdanja 1, Institut za istoriju, Sarajevo; prijevod: Bosnian Historical Reality and its Reflection in Myth, u: Kolstø, P. (ed.), *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe* (106-129), Hurst & Company, London 2005.
- Džaja, S. M. (2008) "Dobri Bošnjani" i "boni homines" u: Karamatić, M. (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću* (143-167), Franjevačka Teologija, Sarajevo.
- Džaja, S. M. (2015) Hrvatska kulturološka sastavnica Bosne i Hercegovine, *Bosna Franciscana* 23 (42), Sarajevo, 287-296. ISSN 1330-7487.
- Dozić, A. (2011) *Bošnjačka otvorenost za druge i drugačije – bitna karakteristika bosanskog identiteta*. Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 2* (259-281), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Filipović, N. (ur.) (1983) *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)*, Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Kamberović, H. (ur.) (2003) *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Posebna izdanja 1, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (ur.) (2011a) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, 2 sv.*, Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (2011b) O konstruiranju identiteta, u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, Sv. 1* (9-18), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Neimarlija, E. (2011) Između nacionalizma i regionalizma: Istra i Bosna i Hercegovina, u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 1* (177-190), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) (2016) *The Long Shots of Sarajevo, 1914: Ereignis – Narrativ – Gedächtnis*, Narr Francke Attempto, Tübingen.
- Redžić, E. (ur.) (2003) *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990.–2000.*, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001., Posebna izdanja CXXX, Odjeljenje društvenih nauka 36, ANUBiH, Sarajevo.